

TAMÁS PÁL

A SVÁJCI UTÓPIA KELETEN: EGY TÚLHASZNÁLT IDEOGRAMMA

Svájc föderációként alulról, fokozatosan épült ki. Tehát nem egy soknemzetiségű minibirodalmat osztottak ott fel úgy, egy terv és tárgyalásos kompromisszumok alapján, hogy aztán ott valamilyen mértékig mindenki érdekei megjeleníthetők legyenek.

A „keleti Svájc” metaforája a 20. századi magyar politikai gondolkodásban Erdély kapcsán közismerten hol projekt-ötletekben, hol a hétköznapi beszédben időről időre előbukkan. Általában a projektek a magyarországi progresszió valamilyen tárgyalási ajánlatát vagy csak gondolat kísérletét jegyzik, hogy a nagyromán nemzetállam alternatívájaként valamilyen magyar projekt megfogalmazódjon. A hétköznapi beszédmódok pedig még ezektől a konkrét ajánlatoktól is elvonatkoztatnak: valamilyen ideologizált modern ütözőállamot képzelnek el (Svájc a kelet-európai gondolkodásban tulajdonképpen ennek a metaforája). Úgy vélik, hogy ilyen lehetett volna Erdély is, ha 1918–1920-ban vagy esetleg 1945 után sikerült volna az erdélyi államiság ilyen paritásos, legalább elnevezéseiben, metaforáiban a svájcira hasonló változtatást létrehozni.

Maga a történeti irodalom ezekkel az efemer, szinte azonnal kudarcot valló elképzelésekkel mint komolyan veendő alternatívákkal foglalkozik (e folyóirat hasábjain is K. Lengyel Zsolt¹ vagy Szarka László több írásában is).² Van 1918 végén újságban publikált független térkép a magyar kantonosítási ötletekről az Erdélyi Adatbankban, és tudjuk, hogy a negyvenes évek elején Bajcsy-Zsilinszkyt is foglalkoztatta a kantonok ötlete (a szöveget eredetileg nem magyarul írta, de az magyarul is megjelent a *Rubicon*ban). Anélkül, hogy e projektumok elemzésébe elmerülnénk, azt azért érdemes megjegyezni, hogy ezek nem egy önálló Erdélyen belül képzeltek el kantonokat, hanem a magyar államon belül hipotetizálva, hogy román, szlovák vagy szerb kantonokkal a történelmi Magyarország egy-

ben tartása megoldható lett volna. Ugyanakkor a román oldalon mellékszereplők elképzelései között időről időre előbukkannak a régióknak komoly szerepet szánó ötletek, tervezetek, de komolyan veendő román föderalizmus mintha nem lenne.³ Magyar feldolgozások, magyar politológusok ilyeneket persze, érthetően, számon tartanak,⁴ s ezzel jelzik, hogy román föderalizmus akár létezhet vagy létezhetne. De hát ezekből az elszórt román cikkekből komolyan veendő államszervezési koncepciók a 19. század utolsó harmadától nem alakultak ki, a centralizált homogén nemzetállam koncepciója, tetszik nekünk vagy nem, végül is azóta valamennyi román alkotmány elidegeníthetetlen része. Tehát a román politikai gondolkodásban egyszerűen nem bukkantak elő olyan partnerek, akiknek az ideológiai konstrukcióihoz bármilyen etnizált kantonok vagy kulturális különbségeket felmutató tartományok kialakítása odaköthető lett volna. A rokonszenves és kétségbeesett magyar ötleteknek sem volt különösebb szellemtörténeti háttere a jogi és politikai gondolkodásban, és a másik oldalon tulajdonképpen nem léteztek potenciális föderalisták. Így azután a dologgal nem is kellene túl sokat törődnünk. Rokonszenves, de levegőből kapott ötletekről nem érdemes túl sokat beszélni, már csak azért sem, mert a feltételek egyelőre nem változnak abban az irányban, hogy érdemes lenne projektként azokat komolyan venni. A kilencvenes években Molnár Gusztáv⁵ szerencsésen talált néhány román értelmiségit is ahhoz, hogy egy magyarokkal közös kiadványban⁶ elgondolkozzanak erdélyi érdekekről és közösen értelmezhető kulturális mintákról. De ezt a hozzáam személyesen közel álló és rokonszenves mozgalmat azért én nem nevezném valós lépésnek valamilyen kiegyenlített föderáció felé. A szerveződésben részt vevő román közszereplők is egyébként legfeljebb erdélyi regionalisták (s azok is inkább a puhább változatokból, így például tudomásom szerint Traian Ștef), mint föderalisták voltak.

A tartományi autonómiák és eltérő mentális, kulturális és életviteli különbségek határozottabb figyelembevételének ötletére az állami berendezkedésben azért vannak érzékenyebb és kevésbé érzékeny időszakok. Ilyesmi gyakrabban előbukkan a 19. században a fejedelemségek egyesülésének pillanataiban és 1920 után, Erdély (s persze Bukovina, Besszarábia) betagozását követően.

Hiszen az 1858-as Párizsi Egyezmény még valamilyen fokozatos integrációt képzelt el, párhuzamos intézmények működtetésével. Cuza „bonapartizmusa” úgymond ennek véget vetett. Az világos, hogy a nagyhatalmak szívesebben vettek volna egy simán, fokozatosan egybenövő, mintsem egy kis új éhes nemzetállamot. De a balkáni korszellemet vagy a kelet-európai nemzetállam-modelleket Cuza követte, s nem a párizsi dokumentum, ami persze csak három évet élt, s gyorsan a helyére lépett először Cuza 1864-es alkotmánya, majd az 1866-os változat.

Az 1918–20 közötti időszakban is előbukkannak még politikusok, akik valamilyen föderalista elképzelésnek lettek volna a hívei (maguk a gyulafehérvári dokumentumok, köztudomásúan, szintén értelmezhetőek voltak ilyen módon is). Constantin Stere tartományi szervezeti tagozódási tervezetét, vagy a bukovinai George Grigorovici provinciáit szokták ilyenként említeni. De az 1923-as alkotmány azután, persze ezekről mit sem tudva vagy tudni akarva, megfogalmazta a maga homogén nemzetállami vízióját. A homogenista mainstreamnek egyikük sem volt komoly kihívója. Nem hisszük ilyennek a későbbi, 1931-es Romul Boilă-javaslatot sem.⁷ S Sextil Pușcariu, a kolozsvári román egyetem alapító rektorának cikksorozata⁸ sem vált megfontolandó stratégiává. Az új területek egységét konszolidálni a román elit nagy többsége lényegében folyamatosan nem föderatív elveken keresztül gondolta. Egyébként e homogenista elszántság megerősödésében a korabeli magyar revíziós retorika, úgy tűnik, komoly szerepet játszott.

Az 1990-es években az erdélyi autonomisták és föderalisták sokat vártak az EU regionalizálási útmutatásaitól, nyomásától, az úgymond Brüsszelből megrendelt re-

formoktól. A régiók mozgásterének feltételezett bővülése azonban nem jelent automatikusan föderációt. A „régii Európában” a régiók EU-forráselosztó szerepének fel erősítése egyébként sehol sem járt korábban centralizált, homogénként értelmezett nemzetállamok föderalizálásával. A katalán vagy skót mozgásoknak az EU regionális politikáihoz közük nincs. De lássuk be, hogy Kelet-Közép-Európában, vagyis egy olyan európai régióban, ahol a 20. században belső regionális törésvonalakból könnyen alakultak ki nemzeti határok, s ellenkezőleg, a nemzetieknek gyakran le kellett fokozódnuk tartományköziesekké, nemigen lelkesednek mainstream pártok, az országaikat de facto ellenőrző eliten új belső határok kijelöléséért. S hiperóvatosak, ha azok valamilyen etnikai elválasztó vonalakat is megjelenítenek. Ki tudja, vélik ők, mikor válhatnak azok, esetleg teljesen váratlanul, az országon belül, kontrollálhatatlanul külsőkké?

A 2007-es román EU-csatlakozás levette a napirendről a „föderalizálódunk, más-ként nem találunk el Európába” kérdésfeltevést vagy vitát. Ennek volt valamilyen divatja az 1990–2000-es évek fordulóján. Ha már régiók lesznek, de nemcsak a Székelyföldön, hanem más romániai történelmi nagytájak esetében is, úgy ezeket nem kívánják kulturális, történelmi vagy etnikai elválasztó vonalakkal összekapcsolni. E modell ki szeretné zárni, hogy a tervezési, pénzelosztási körzetekben komoly, jól beágyazott identitások kialakulhassanak.

Tisztánlátásunkat nem könnyíti meg, hogy a magyar közgondolkodás mintha valamilyen mértékben szeretné túldimenzionálni a regáti–erdélyi román különbségeket. S ha vannak is időről időre románok, akik regionalizálni szeretnének komolyan, autonómiákat s nem egyszerűen pénzügyi leosztási, europénz-elköltési csatornákat keresve, attól ők még nem föderalisták. Gyakran olyasmit látnak bele az ilyen szövegekbe, ami feltehetően nincs bennük.

Lucian Boia közismert román mítoszelméletében⁹ a homogén Románia mítosza csak a húszas években alakul ki, akkor persze intézményesen gyorsan kiépül a politikai rendszer, a felülről épített, modellezett politikai kultúra. De Boia szerint mind ebből központi kulturális mítoszt csak a kommunizmus emelt. A mi svájci modell-elméletünk szempontjából teljesen mindegy, de a 19. századi és azóta azok a fejlődő állammodellek, amelyek nem angolszász gyarmatosítás alól szabadultak, általában nemigen voltak föderatívok, még akkor sem, ha az általuk érintett területek különböző történelmi entitásokból álltak össze (mint például Románia). S ilyenekben az állam konszolidációjához az etnikai törésvonalakat figyelmen kívül hagyó, elimináló, feloldó technikákat használták. Románia ebben a viszonyrendszerben a maga centralizáltságával azért nem tűnik anomáliának vagy szerencsétlen véletlennek.

A kilencvenes években megjelennek szerzők, például Molnár, akik az 1996-os választások siker-kudarck térképeivel szerették volna a romániai történelmi tartományi különbségeket a napi politika világába átemelni.¹⁰ Ezek azonban végül is téveseknek bizonyulnak, az összes későbbi választásokon ez a poszt- vagy pszeudohuntingtoni megosztottság nem látható. A korai politikai megosztottságban egyébként Magyarországon is inkább véletlenek s nem a történelmi törésvonalak működtek. Amikor 1990-ben az első demokratikus választásokon a nyugat-magyarországi megyékben, Győrben, Vasban az SZDSZ nyert, a kiváló filozófus, Vajda Mihály egy interjújában arról beszélt, hogy e mozgás természetes: hát a modernizált Nyugat-Magyarország nyilvánvalóan liberálisokra szavaz. Ez azután soha nem ismétlődött meg, s az SZDSZ léte ott hamarabb ért véget, helyi pozíciói is az országosnál előbb tűntek el.

Míndeközben megfontolandó Bálint Tamás szellemes hipotézise,¹¹ mely szerint a történetileg kondicionált regionális különbségek Romániában élnek, s a román elittek éppen ezért meggyőződéses homogenitás- és oszthatatlanságpártiak, mert ezt nem engedik manifesztálni.

Ugyanakkor viszont úgy tűnik, az egyetlen ma létező és jelentős tömegbázissal is rendelkező román szecessziós, elhatárolódó önkép a besszarábiai moldovai, amely persze harcban az országhatárok felett homogenizáló román történeti programmal, viszonylag sikeres azután is, hogy a kiépülését megalapozó szovjet határok és politikai intézmények eltűntek. Egyébként lehetséges, hogy a moldovai román kultúrharc, mint támogatandó szent küzdelem, intellektuálisan és kulturálisan tovább szervezi a homogenizáló programokat. Hiszen van nyílt frontvonal, ahol manifesztálódhatnak. De mert a történet az országhatárokon kívüli, a mainstream politikai narratívát meghatározó módon jelenleg nem érinti.

Föderációépítés

■ Persze beszélgethetünk minderről mint valamilyen virtuális projektről, de akkor ezt a jelenséget a kultúrakutatás és nem a politikai szociológia eszköztárával kellene vizsgálni.

Mi viszont itt az utóbbira teszünk kísérletet, és itt elsősorban nem azt mutatjuk ki, hogyan építsünk vagy ne építsünk föderációkat a Kárpát-medence keleti részein, hanem azt jelezzük, hogy milyen elemeit gondoljuk esetleg végiggondolni a kantonizálásnak, vagy hogy mindez technikailag miért kivitelezhetetlen a következő néhány évtizedben. Még a svájci modell mérlegelése előtt azonban néhány általános peremfeltételt definiálni kell.

1. Svájc föderációként alulról, fokozatosan épült ki. Tehát nem egy soknemzeti-ségű minibirodalmat osztottak ott fel úgy, egy terv és tárgyalásos kompromisszumok alapján, hogy aztán ott valamilyen mértékig mindenki érdekei megjeleníthetők legyenek. Ebben az értelemben Svájc egyáltalán nem egy ilyen egyezség eredménye, és szó sincs arról, hogy a föderáció és kantonjai részét képezték volna valamilyen nemzetállamnak, és azon belül kínáltak garanciát a többieknek. Ami ebből következik, arra érdemes részletesebben külön is visszatérni. De nyilvánvaló, hogy az 1918–20-as, vagy 1940–45-ös helyzetre analógiát nem kínálnak.

2. A kantonoknak fontos elemük nyelvük vagy többségi vallásuk, azonban a kialakult történelmi határok ezeket mindkét metszetben felülírják. Vagyis a kantonok nem egyértelműen nyelvi vagy vallási közösségek, bár jellegüket egy fokig ilyenek azért befolyásolják. Azonban nemcsak a korabeli erdélyi gondolatkísérleteknél, hanem megvalósult etnikai felosztásoknál is próbáltak kantonokat pillanatnyi etnikai határok mentén kialakítani. Csakhogy az így megszülető entitások – például a közeliünkben Bosznián belül vagy a koszovói szerb kisebbség mozgásterének kijelölésére – életképes megoldásokat nem kínáltak. Az ilyeneket, például a boszniaikat, akár még nem hivatalosan is kantonnak nevezni nyilvánvaló profanáció.

3. Elvben még ilyenkor is inspiráló lehet a kanton gondolat, ha léteznek olyan történelmileg meghatározott közös gazdasági és kulturális modellt alkotó közösségek, amelyek számára életmódok, eredetmítoszok, kulturális minták és politikai érdekek valahogy összeköthetők lehetnek. A svájci modellben az egész ország ilyen fragmentumokból áll össze. Ilyen kulturális településszerkezetet a Kárpát-medence egészében nyilvánvalóan nem találtunk, de azért sokféle altípusokban ezek a legkülönbözőbb etnikumokon és nagytájakon belül előbukkantak. A Székelyföld vagy a székely székek ennek egyik fajtáját jelentették, de a szerb határőrvidék, a szepességi német városok, esetleg az Érchegység román bányászai, a felső-magyarországi bányavárosok, a bánági többnemzetiségű telepek és Dél-Erdély szász városai ilyeneket kétségtelenül jelentettek. A sor természetesen nem túl sokáig, de azért folytatható. 1918 táján ezek már elhalványulófélben voltak, a modernizáció ezeket már elkezdte felülírni, de a helyszíneken közösségeik még érzékelhetőek, beazonosíthatóak voltak.

1940–45 között ezekből már kevesebb maradt. A kilencvenes évekre azonban a modernizáció önmagában, az új etnikai államok homogenizáló programjai és a kisebbségekkel szembeni erőszak (példáinkból elsősorban a németeknél) ezeket lényegében megsemmisítette. A ma itt lakók közül bizonyára sokakat érdekel városuk múltja. Még azt is el tudják képzelni, ha ez hoz a konyhára, hogy valamilyen szimbolikus kulturális játékokban részt vesznek (pl. Szebenben), azonban egyébként ebbéli kíváncsiságukat a politikai szerkezetben érvényesíteni nem kívánják. Elkülönülő olyan entitásként, amely egyébként a klasszikus svájci kanton nagyon sok isméréssel potenciálisan rendelkezik, mint olyan egyedül a Székelyföld maradt meg. Itt valamilyen területi-etnikai autonómiát nyilvánvalóan fel lehet vagy esetleg kell majd építeni, de ehhez biztosan nem az egységes román nemzetállam felbontásán keresztül vezethet az út. Egy potenciális kanton érdekében nem lehet 25 olyan más kantont kialakítani, ahol egy ilyen projektnek a helyi elitekben nincsenek politikai piacai.

A román állammodell azonban itt nem kivételes ellenfél. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a 19. században kialakuló, sokszor még önálló államisággal nem rendelkező nemzetkonceptciók elképzelhetetlennek tartották megszülető nemzetállamok föderalizálását. És ez még akkor is így volt, ha a 19. századi etnikai településszerkezetből Délkelet- és Kelet-Európában szinte mindenütt, természetesen az akkori fragmentált etnikai képnek megfelelő szövetségi szerkezetek és autonómiák lettek volna kialakíthatóak. A 19. században összeálló román állammodell nem a fejedelemségek bővülő területi szövetségét, hanem egy, az akkori német programoknak megfelelő integrációt képzelte el. De egy olyat, amely nem őrizte meg a német államok sokféleségét az új szuperállamban, hanem egy olyat, amely végül is inkább a francia homogén állammodellhez volt hasonló. Egyébként a délkelet-európai esetekben, így a románban is, különösen feltűnő, hogy az ottomán milajet szerkezet helyett, amely azért pozitív mintát kínált nem a területi, hanem a vallási-kulturális autonómiára, az új elitek nyugati, homogén nemzetállami mintákat választottak maguknak. Mintha a különbségek békés egymás mellett élése valamilyen premodern orientális régiség lett volna, amelytől meg kell szabadulni. S a modernitás eleve intoleranciát és egységesítő államot jelentett volna. Egyébként ebben a térségben azt is jelentett (gondoljunk csak a Modern megjelenésével az elhúzódó és véres államépítő versenyre Macedóniában a görögök és a bolgárok között). De valami hasonlót látunk az aktuális ukrán nemzetépítési projektekben. S a 20. század eleji csehszlovák projekt cseh nacionalizmusa ugyanúgy nem vette észre az ott élő több millió németet. Amire azután, persze, államuk rá is ment.

A svájci modell

■ De hát ezek után milyen is az a modell, amelyre hivatkozunk? A modern svájci államot 1848-ban hozták csak létre, de a kantonoknak már korábban is kialakultak identitásai, és a mai ország nyelvi, vallási és gazdasági sokszínűsége a korábbi államalakulatokból származik.¹² A szövetségi szerkezet tulajdonképpen itt is egy kompromisszum eredménye volt egy vallásosan motivált polgárháborúszerűséget követően. Ebben az ún. Sonderbund háborúban, 1847-ben a protestáns kantonok fordultak szembe francia liberális hatásra és egy központosított államért harcolva azokkal a katolikus kantonokkal, amelyek egy nagyon laza konföderációs egyezséget akartak, amely tulajdonképpen szuverén kantonok valamilyen igen puha szövetségét jelentette volna. Eredetileg a kantonok akkor már majd hatszáz éves szövetsége valami ilyesmit jelentett, hiszen azt 1291-ben először három erősen agrárkanton összefogása jelentette, majd továbbiakkal végül 13 kanton laza konföderációját hozták létre, s ehhez társult tagok és alárendelt területek is csatlakoztak. Egyébként ezt

a történelmi modellt jeleníti meg az ország mai hivatalos neve, amikor is Svájc Konföderációról beszél. A névtáblától eltérően viszont az ország egy valódi szövetségi állam, a laza szövetségnek legfeljebb az emléke maradt meg.

1798 és 1813 között az országterületet ellenőrző franciák (először a forradalmi erők, majd Napóleon) nem szállják meg Svájcot, hanem ott egy központosított államszervezetet vezetnek be (ez az 1795-ös francia direktórium egyfajta leszármazottja volt). E modell azonban egyáltalán nem működött, s ezért 1803-ban Napóleon egyfajta szövetséggé alakította át. 1848-ig a szövetséget tovább erősítették, de széttagolt maradt. A francia forradalmi igazgatás azonban úgy megviselte a helyi eliteket, hogy azok végül ismét lelkesen ragaszkodni kezdtek a kantonok legkülönbözőbb korábbi jogaihoz. Az 1847-es rövid polgárháborút követően 1848-ban megszületik az ország első alkotmánya. Ez a föderációnak majdnem semmilyen állami attribútumot nem ad át. Annak a Svájcnak még nincs hadserege és saját pénzneme, és nincs egységes svájci jog sem. A kantonok szuverenitása szinte minden területen majdnem teljes. A legfontosabb korlátozás külpolitikai. A Svájcot alkotó kantonok nem léphetnek szövetségre a többiekől függetlenül valamilyen külső erővel.

Minden további változás ellenére az állam alapszerkezete fennmaradt. A végrehajtó hatalmat a kormány direktóriumként jeleníti meg, a törvényhozás pedig inkább az amerikai Szenátust modellezi. A kisebb kantonokat és egyáltalán a sokféleséget képviselve, a kormány (a direktórium) létszáma nagy. Az 1874-es új alkotmány az előzőekhez képest a kantonok mandátumainak többségét szövetségi szintre emeli (azonban a svájci frank országos fizetőeszközként csak 1891-ben került bevezetésre). A polgári és a büntetőjog szövetségi szintre került, de a polgári eljárásjog a kantonokban marad. Az alkotmányt igen gyakran módosították, illetve módosítják. Az ilyen lépések többsége tulajdonképpen a szövetségi hatalmat erősíti. 1999-ben fogadták el az utolsó alkotmányt, amely 2000-tól, viták után, érvénybe is lépett. Ez továbbra is működteti a közvetlen demokrácia népszavazásait és más mechanizmusait.¹³

A kantonok

■ Ebből a rendszerből következően a kantonok szuverenitásukról tulajdonképpen csak 1848-ban mondtak le a szövetségi állam javára. E formációkban különösebb népuralomról igazán nem lehet beszélni, a kantonokat egyfajta helyi arisztokraciaszerűség irányította, azonban a liberális kantonokban, nagyjából az 1830-as francia forradalom hatására már választottak parlamenteket, és a polgárok választották maguknak az 5, 7 vagy 9 tagú magisztrátusokat is. De ilyesmire kezdetben szinte csak a protestáns kantonokban került sor, a katolikusok a régi arisztokratikusabb rezsim keretei között éltek tovább. A kantonális szuverenitás deklaráltan máig létezik, és arról az 1999. évi új alkotmányban is szó esik. A kantonok hatalmát szövetségi szervek (például parlament) törvényekkel nem korlátozhatják, ilyesmire azután különleges alkotmányos kiegészítések szolgálnak. A kantonok döntenek az általuk használt hivatalos nyelvekről, meghatározzák önkormányzataik mozgásterét, kijelölik a közvetlen demokrácia megengedett formáit. Svájcban egyáltalán nincsen hivatalos nyelve, tehát nincsen egyetlen nyelv, amelyet mindenütt be kell vezetni, és amely mellé választani lehet regionális nyelveket. Ugyan a svájci polgárok majd háromnegyede németajkú, de ha valamelyikük egy francia nyelvű kantonba költözik, akkor gyermekének a nyilvános iskolákban franciául kell tanulnia. Ez megkötöttségekkel, de még a magániskolákra is érvényes. A kantonon belüli más nyelvek vagy kultúrák mozgásterét nem a szövetségi hatóságok, hanem a helyi kantonális hivatalnokok határozzák meg. Általában a francia politikai kultúrájú kantonok városainak e tekintetben kisebb mozgásteret kínálnak, mint a német kantonok. Az egyházpolitika is

helyi meghatározottságú, a franciák, a franciaországi hagyománynak megfelelően szétválasztják az egyházat és az államot, a németeknek itt mindenféle kikötéseik vannak. Vagy a protestáns hagyomány ún. zürichi modelljét képviselik, vagy helyi katolikus megoldásokat választanak. A kantonok felelősek a szövetségi környezetvédelmi előírások betartásáért, az útépítésért s a gazdaságfejlesztésért. A kantonok külpolitikai mozgásteret érdekes módon nem csökken. Ellenkezőleg, tulajdonképpen inkább növekszik. Kantonok szinte folyamatosan születnek és bomlanak fel. Legfrissebben ilyesmi épp Jura kantonnal esett meg. A részleteket az irodalom szerteágazóan feldolgozza.¹⁴

Nyelvi autonómiák és vállalások

■ A kelet-európai kisebbségek „svájci utópiáinak” magja az etnikai identitások és nyelvhasználatok védelme. A svájci szövetségi rendszer kétségtelenül rendkívül erősen védi a plurális nyelvhasználatot és ennek számtalan helyi kantonális változatát is elképzeleli, illetve megengedi. Felfogásunk szerint azonban az identitások vonatkozásában a Keleten elterjedt hit a svájci megoldásokról egyszerűen félreértéseken alapul. Kétségtelenül vannak felfogások, bár kisebbségben, melyek szerint Svájc multinacionális ország lenne. Például Kymlicka¹⁵ számára Svájc három nyelvileg meghatározott nemzetből állna. Ezek szerint létezne ott egy német többségi nemzet, valamint mellette egy francia és olasz nyelvű kisebbség. A rendelkezésre álló feldolgozások e felfogással szinte mind ellentétesek.¹⁶

Svájcban négy nyelvet beszélnek. A 2000-es népszámlálás szerint az otthon élő állampolgárok nyelve 72,5%-ban német, 21%-ban francia, 4,3%-ban olasz, s 0,6%-ot tesznek ki a rétorománt beszélők. A nyelvhasználat nyilvánvalóan az egész országra vonatkozik, de a belső földrajzi elválasztó vonalak jelentősek. Az ilyen elválasztó hegyláncok közül a svájci nyilvánosságban a Röstigraben jelentőségéről szoktak értekezni. A tessiniek (déleleti kanton) magukat alulreprezentálnak, sőt a maradványnyelvet, a rumantschot létében is veszélyeztetettnek gondolják. Az összes kikötésekkel együtt is azonban a többnyelvűséget senki sem hiszi akadálynak az ország egységére nézve. Az alkotmány több ponton is védi az ország többnyelvűségét (a nyelvek szabadságaként, egyetlen nyelv előtérbe helyezésének diszkriminációs tilalmával, és az országban használt történeti nyelvek közül nem emelnek ki külön egyetlenegy sem). Az alkotmány 4. §-a az említett négy nyelvet külön is megnevezi. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy a négy csoport önmagában vagy a határokon kívül élő nyelvhasználók tömegeivel együtt egyetlen nyelvet alkotna. Tehát a svájci németül vagy franciául beszélők e jogi keretekben semmiképpen sem tagjai a német vagy a francia nemzetnek, sőt a határokon belül sem alkotnak külön francia vagy német svájci nemzeteket. A nyelvhasználat szabadságát ez az értelmezés egy többnyelvű, de egyesült Svájcon belül garantálja. Még kevésbé tűnik érvényesnek Kymlicka már jelzett, a lélekszámok különbségére épülő „többség-kisebbség” felfogása. Ha kisebbségvédelemről a svájci szövegekben egyáltalán szó esik, akkor ott ezen a rétoromán védelmét értik a három „nagy” nyelvvel szemben. Ugyanakkor az alkotmány 70. §-a jelzi, hogy a kantonok meghatározhatják saját hivatalos nyelveiket. Az őshonos nyelveket ugyanakkor e felfogás az ország területén mindenütt védi, tehát itt aligha lehet az országról valamilyen egészében multinemzeti képződményként gondolkodni. A helyi hivatali nyelveket az adott térségek a maguk számára maguk határozzák meg. A többnyelvű kantonok elvi és gyakorlati létezését egyébként szintén az alkotmány rögzíti (4 §). Az adott nyelvközösségek közül a német és a francia egyébként is többségben és kisebbségben is több kanton nyelve. Így a szövetségi rendszeren belül történetileg rögzült kantonautonómiák vagy félfüggetlenségek nem nyelvi

elkülönülést jelentenek, hanem egyszerűen történeti mintákból következnek. A szövetségi szabályozás persze támogatja a nyelvközösségek közötti kommunikációt, és külön segítséget kínál azoknak a kantonoknak, ahol valódi kisebbségi nyelvek, az olasz és a rétoromán működnek. Ez a felfogás politikai azonosságot az egyik kantont lakó népcsoport és a szomszéd nemzetállamok között egyszerűen nem képzel el. Azok a kelet-európai megoldások, amelyek aktív „anyaországi” jelenlétet képzelnek el, a kulturális kapcsolathálókön túl, egyszerűen idegenek a svájci modelltől, sőt azt ki is zárják. Vagy az egyik, vagy a másik, mondhatnánk a modelleket összevetve. A boszniai szerb entitás (kanton) kapcsolatai Belgráddal vagy a boszniai horvát területeken használt horvátországi pénz sehogy sem férnének bele ebbe a valóságos svájci modellbe. S olyan sincsen, hogy svájci franciák vagy németek tömegei francia vagy német állampolgárságot kaphatnának. Valamilyen ehhez hasonló megoldás a svájci szövetség végét jelentené.

Természetesen ez nem zárja ki, hogy Zürich és Luzern egynyelvű kantonjaiban a hivatalos nyelv is a német legyen. Ugyanakkor Genf a franciának ilyen státust nem ad. Tessin magát nemcsak nyelvében, hanem közösségi létében is olasznak nevezi. Egyébként ott is vannak helyi jogai az őshonos német nyelvhasználóknak, és az olaszoknak is hasonló mandátumuk egy német többségű kantonban, Graubündenben. Bern kantonja egyszerre német és francia nyelvű, és mindkettő ott hivatalos kanton nyelvnek is számít.¹⁷

Az intellektuális játék a svájci utópiával Kelet-Európában egyébként már azért is stimuláló lehet, mert távolít az egyre kevésbé produktív 19. századi monopolista nemzetfelfogásoktól, és másféle kollektivitások lehetőségeit érzékelteti. Egyébként már a II. világháború előtt szó volt arról, hogy a svájci államjog a „kisebbség” kifejezést tudatosan, szándékosan nem használja, mert mindenki egyenlő, s ezért az állampolgárok között nem is létezhetnek többségek és kisebbségek. A 2000-es alkotmányban egy ponton ugyan a kifejezés előbukkan, de ott nem etnikai, hanem nyelvi kisebbségekről beszélnek. Az egyetlen kantonális kivétel ez alól Bern, ahol a kanton alkotmányában külön paragrafus foglalkozik a kisebbségekkel. Ott a nyelvek mellett szó esik kulturális és vallási kisebbségekről is. Szövetségi, össz-svájci meghatározásoknál ilyesmit nem találtunk. A nyelvi közösségeket használatuk eredeti használati körzeteiben, területein védik, de itt mindig egyének jogairól és nem közösségi jogaikról van szó.¹⁸

Egyébként a modern állam 1848-as alapításánál sem volt vita vagy verseny egyes nyelvi közösségek között. Akkor az állam működőképességének alapját szabályozva nem nyelvi, hanem vallási különbségekből következő kérdésekről kellett megegyezni. A szabadabban gondolkodó és a konzervatívabb kantonok közötti vita azután tisztázódott, s a nyelviileg definiált nemzetek szerepe az új politikai formációban nem is került később komolyan elő. Az egykor oly fontos vallási törésvonalak azonban a szekularizáció előrehaladásával jelentőségükből nagymértékben veszítettek, ezzel persze a nyelvi közösségek szerepe ugyanakkor valamelyest megnőtt. Ez egyébként a svájci-német politikai nyelvben is lecsapódott, amikor a kilencvenes években az eddigi „nyelvcsoport” helyett „nyelvi közösségről” kezdtek beszélni. Egy „közösségnek” lehetnek identitási programjai, és a meghatározás jelezhet valami összetartozási érzést is. Egy „csoportban” ezek nem biztos, hogy annyira fontosak. Egyébként a svájci pártrendszer soha nem képezett le nyelvi összetartozásokat. Mai Kárpát-medencei szóhasználatunkkal, etnikai pártok ott nem léteztek. Voltak viták és különbségek, de ha ezek nem nemzeti pártokban manifesztálódtak, akkor inkább kantonális szerveződések hoztak. A fizikailag és territóriálisan is többségben lévő németajkúak azonban a modern Svájcban nem kívántak a francia vagy az olasz közösségekkel szemben fölénybe kerülni. Ez persze azzal is összefüggött, hogy eszük águkban sem

volt a franciákat és az olaszokat ily módon a svájci politikai keretből szükségszerűen kiszorítani, hogy aztán azok a szomszéd nemzetállamokban „anyanemzeteket” kezdjenek látni. Ezek a kialakult állapotok persze bizonyos fókig nem tudatos döntések, hanem a humán földrajz következményei voltak. Svájcban a nyelvi törésvonalak nem vágtak egybe sem a gazdaságiakkal, sem a vallásiakkal. E szerencsés eltolódásból következően a társadalmi konfliktusok nem „etnizálódtak” úgy át, ahogy ez például egy másik, a 19. században alapított többkultúrájú országban, Belgiumban történt. Az egyes nyelvi közösségeknek, bár itt önálló, jól tagozott saját médiarendszereik vannak, végül is nincsenek olyan unikális tereik, amelyekben például helyi nemzeti karakterviták lefolytathatók lennének. Bár e tekintetben talán a francia nyelvű területek, vagyis Romandie kivételt képezhet. Végül is úgy véljük, hogy a svájci állam nem multinacionális, s ebben az értelemben a kelet-európai vegyes etnikumú tartományok elitjeinek jelenlegi nemzetfelfogásától igen távoli formáció.

Míndez nem jelzi, hogy a kantonok mintáival nem lehetne valamit kezdeni. Mindenekelőtt azonban ezek olyan kis áttekinthető közösségeket jelentenének, ahol az együttélés közös élménye valamilyen történelmi időn át fennmaradt. Az Erdélynél sokkal kisebb területű és a magas hegyek által tovább korlátozott Svájcnak ma 26 kantonja van. Közöttük akkorák, mintha az erdélyi Barcaságból vagy Szilágyságból, esetleg a Bánság valamekkora részéből külön kantonok jöttek volna létre. Ebből tulajdonképpen az a kérdés merülhetne fel utópiaépítő gyakorlatainkban, hogy mekkora közösségeinknek mekkora szuverenitásokat lehetne elvben odaítélni. Természetesen nem a nemzetközi jog alanyaként, hiszen abban Svájcban is kizárólag a szövetségi állam lehet szereplő.

A kantonok autonómiájának megfogalmazása esetenként változik. A leginkább külön államnak a kantonokat Genf és Tessin véli. A helyi alkotmányokban magukkal kapcsolatban ezek „államról és köztársaságról” is beszélnek. De ezekben és más kantonalkotmányokban kimondják, hogy az adott entitás ugyanakkor a svájci közösség része is.¹⁹ Az alkotmánytörténészek egyfelől jelzik, hogy a kantonok erejének megfogalmazása az 1874-es alkotmányban tetőzik, és hogy azóta fokozatosan egyre több kompetencia akkor is felkerül a szövetséghez, ha a svájci szövetségi rendszer lényegének mindig is valamilyen anticentralizmus lehetett a középpontjában. Egyébként a 19. században az egységesülő svájci nemzetkonceptióval szemben a hatékony ellenállást a katolikus-konzervatív kantonok fejtették ki a legerősebben.

A szövetségi szint és a kantonok közötti változó erőviszonyok azonban csak kismértékben érintik az önkormányzatokat, bár ezek ereje vagy mozgástere is kantonként változik. Egyébként a svájci nemzetbe az léptethető csak be, aki valamilyen helyi közösség tagja. A közismert beemelő-integráló, állampolgárságot meghatározó gondolkodásmóddal szemben a svájci nagyon másmilyennek tűnik. Hiszen az etnikai betagozáshoz a külföldi valamilyen asszimilációja szükséges. A közpolitikai integráció beéri a részvétel különböző társadalmiasított formáival. A svájci átlagmegoldás ezek érdekes kombinációja. Szövetségi szinten beéri egy nagyon világi jogi és a privát szférába nem igazán behatoló formális megoldással. De az ennek odaítélését megelőlegező betagosítás a helyi közösségekbe, a város vagy a szűkebb vidék polgárai közé, s ott az azokkal történő maximális azonosulást, esetenként az új etnikumhoz hasonulás mimikrijét várják el az érdekeltektől. Persze a modernitásból következő vándorfolyamatok mindeközben a helyi közösségeket tartalmilag mégis relativizálják.

Létrejön-e ilyenkor a svájci nemzet? A válasz nem olyan egyszerű. A központi bankot nemzeti banknak hívják, a szövetség által fenntartott utak és autópályák „nemzeti” útvonalak (minden más úttal a kantonok foglalkoznak). A genfi bankon beszél „nationalité génévoise”-ről, genfi nemzetről. Az utolsó alkotmány preambulumban az eddigi szövegekben ezen a ponton szereplő nemzet fogalmát a „Schwei-

zervolk”, a svájci nép váltja fel, és ezt a megfogalmazást egyre többen használják. Ugyanakkor az országnak megvannak az Európában ma szükséges minimális nemzetállami szimbólumai: a svájci frank és egy zászló, és tulajdonképpen valami eredetmítosz is. De a szövegek azt hangsúlyozzák, hogy a svájci nép elsősorban politikai kategória, és hogy itt tulajdonképpen egy „akaratnemzetről” (Willensnation) van szó. A megfogalmazás Carl Hiltyé a 19. század végéről. Ezzel a megfogalmazással annak idején elsősorban a szomszédos azonosítható nyelvvel, kultúrával és vallásokkal jellemezhető nemzetektől kívánták megkülönböztetni magukat.

Már az eddigiekből is látszik, hogy a „keleti Svájcot” igazán lényegében semmilyen kisebbség nem tudja magának létrehozni, és társadalomszervezeti elvei, amelyek az eredetnél nagyon világos és időben pontosítható kompromisszumok eredményei, tulajdonképpen nem exportálhatóak. Vagy esetleg sok ponton mégis, de nincs Délkelet-Európában politikai erő, amely ilyesmire gondolna.

Az igazi elvi probléma azonban a svájci modell „kompozitnemzeti” jellegével van. Az etnikai közösségek olyan társadalmi szerződésekre épülnek, amelyekben világos, hogy kik vagyunk „mi” és kik az „ők”. Ezek a paktumok közösségekként külön határozódnak meg. A szövetségi állam ezektől eltérően kiterjedtebb kontraktusokat használ. Így itt a környéken létrejöttek meghatározásai a cseh szlovákok, a jugoszláv és a szovjet népeknek. A kilencvenes években fel is bomlott mindegyik. Itt a szövetségi modelltől mindig valaki ki akart lépni. Autonómiáról beszélt, s talán arra is gondolt, majd ebből előbb vagy utóbb szeparatizmus lett (még a legbékésebb szlovák esetben is). A svájci szövetség azonban stabil, és szinte az egyedüli olyan konglomerátum az európai kultúrkörben, ahonnan senki sem akar kilépni. A jelenlegi katalán autonómia szűk sok katalánnak, a skótok egy része függetlenedni akar. Észak-Írországban vagy Korzikán úgy látszik, ott állomásozó hagyományos katonaság nélkül nehéz a békét fenntartani. Még a francia kanadaiak is szemelnek a függetlenséggel. Miközben még nem is hallottunk arról, hogy valami hasonló mozgás elindult volna Svájcban. Az irigység érthető, de úgy látszik, túl sok tényezője van a stabilitásnak, és ezek együttese biztosan nem másolható. Ez nem modell, amit importálni vagy exportálni lehet.

Következtetések

■ A svájci utópia vagy inkább az ilyen elemeket is használó kelet-európai társadalmpolitikai gondolkodás gyorsan eljut a föderalizmus problémájához.²⁰ Milyen társadalmi törésvonalaknál, milyen megoszlások mentén ütközik nehezen kezelhető konfliktusokba a homogén nemzetállam, és hol marad a föderalizmus a helyzet kezelésének egyedüli lehetséges módozata? A különböző megközelítések erre metodológiailag is eltérő válaszokat adnak.²¹ Így természetesen beszélhetnénk itt kizárólag jogi megközelítésekről. Helye van a szociológiai értelmezéseknek. Vannak, akik a föderalizmusról elsősorban folyamatként gondolkoznak, léteznek, sőt népszerűek a föderalizmust alkufolyamatként kezelő iskolák. Végül olyanok is, amelyek a nemzetközi kapcsolatok elméletét próbálják a szövetségi államokon belülről lefordítani.

A jogi értelmezések itt formális kritériumokra összpontosítanak, alkotmányjogi és hozzárendelt politikai kapcsolatokat vizsgálva. A szociológiai megközelítés itt nagyon régi. Klasszikus megfogalmazását már Livingston²² megadja. Számára a szövetségi államépítés diverzitás-menedzsmentet jelent, a kulturális, történeti, gazdasági különbségek persze az adott rendszeren belül területenként vagy népcsoportonként eltérően hatnak, de olyan módon kellene őket életben tartani, hogy azok mások számára egy szélesebb régióban is értelmezhetőekké váljanak, és ezt képezi azután le a szövetségi állammegoldás. Tehát az, ma azt mondanánk, közvetítő vagy csatoló

rendszer, hogy az egyes alrendszerek sajátosságai mások számára is úgy váljanak érzékelhetővé, hogy közben sem azok, sem szomszédjaik nem sérülnek. Ez a szövetségi rendszer a sokféleség konkrét formáiból és nem valamilyen alkotmányos követelményekből indul ki. Vannak persze rendszerkutatók (az első talán Deutsch²³), akik számára a föderalizmus folyamatot jelent. Különböző eltérő társadalmi egységek közös megoldásokat alakítanak ki, és így egy olyan új rend születik meg, amelyben a részesek tanulnak, és megtanulják az együttlétet. Közös viselkedési módok és politikai hiedelmek jönnek így létre. Persze együttműködés mindig van, s nem világos, hogy mit nevezhetünk föderálisnak és mit nem. De ami itt talán a leglényegesebb,²⁴ az, hogy a szövetségi rendszerek sohasem véglegesek és nem befejezettek, s egy olyan tanulási folyamat egyes fázisainak tűnnek csak, amelyekből egyetlen majdani alkotóelem sem maradhat ki. Mindeközben természetesen nemcsak alkukra kerül sor, hanem egyre inkább azok elviselhetőségének javítására is. Szerencsés esetben a föderális rendszer mozgása során szükséges kompromisszumok egyre kevésbé fognak fájni. Mindehhez persze használhatunk máshol, inkább a nemzetközi kapcsolatok elméletében ismert elméleteket és megoldásokat is.

Ezeket a szempontokat figyelembe véve érdemes megvizsgálni, hogy a legfontosabb szövetségeket generáló társadalmi meghatározottságokból a mi régióinkban mennyi van jelen. Ez itt nem absztrakt séma lesz, hanem jelzi svájci utópiánk erdélyi alkalmazásának pillanatnyi elvi lehetőségeit is. A legjobb ilyen tényezőfelsorolásokat U.K. Hicks²⁵ és Elazar²⁶ produkálja. Mi itt egy általuk felvetett tényezőkből kombinált rendszert használunk:

1. Vannak közös ellenségek, akik lehet, hogy az egyes közösségeket más formákban fenyegetik, de közösen akkor is könnyebb nekik ellenállni. Vagy esetleg csak ilyen összefogással lehetséges. Felfogásom szerint ilyen fenyegetések a maguk konkrétságában a keleti Kárpát-medencében nem léteznek. Katonaiak és külpolitikaiak biztosan nem.

2. A szövetségi a homogén nemzetállamnál gazdaságilag jobb megoldásokat kínál. Az európai struktúrák elvben egyre több mandátumot kínáltak az utolsó években a régióknak, bár a kantonok sokkal kisebbek a lehetséges vagy optimális üzemméretű régióknál. Azonban feltevésünk szerint a következő évek a nemzetállamok „visszerősödési” kísérleteinek kora lehetnek. Ezért itt a föderációs lehetőségek vizsgálatát erősen nemzeti politikai elemek fogják meghatározni. A svájci modell itt senkinek sem tetszene.

3. Ugyanakkor valamennyi aktor valamennyi szinten tanulja az együttműködést, és így a gyakorlatban arról is meggyőződhet, hogy a „győztes visz mindent” megoldás hosszabb távon nem produktív, és a föderális, akár kantonális autonómiák ilyenkor kínálhatnak védettséget. Ez a svájci utópiát rokonszenvesse kell hogy tegye.

4. Egyre nő a lakosság mozgása, illetve mozgási igénye, de a máshova vándoroltak visszatelepítéséhez, visszafogadásához a régi keretek nem alkalmasak. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a leszálláshoz repülőtereket kell létrehozni, az új kantonális szövetségi megoldások erre alkalmasnak tűnhetnek, különösen ha sikerül elmozdulni a nemzeti-anyanemzeti fragmentáltság felől az együtt élő és egymással egyenrangú nyelvi közösségek rendszere felé. Itt az utópia feltétlenül működik.

5. Minderre azonban nem kerülhet sor, ha az államigazgatási és szociális nyomor túlságosan elhúzódik. A mi rendszerünkben vannak párhuzamosságok, ugyanazzal a kérdéssel több igazgatási és politikai szint is foglalkozik. Ez persze az itt bemutatott rendszert drágábbá teszi, de a minimalista megoldásoknál ez biztos, hogy jobbakat szül.

6. Mindezt azonban el kell felejtetni, ha ez csak egyik közösségtípus (nyelvközösség, tagnemzet, bármi) számára tűnik kívánatosnak. A másik oldal azt egyszerűen

párttűtésnek tekinti. Mondhatjuk erre persze, hogy tudjuk, ebből nem lesz semmi, az egészség csak magunknak, identitásunk karbantartására mondogatjuk. Az ügy szempontjából azonban ez annyira kontraproduktív lenne, hogy a legjobb lenne az egészsérről, ameddig nem nővünk egy kicsit, megfélekedezni.

■ JEGYZETEK

1. K. Lengyel Zsolt: „Keleti Svájc” és Erdély 1918/19. Korunk 2004. 1. sz.
2. Szarka László: *A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén*. Kisebbségkutatás 2008. 2. sz.; Uő: *Kantonok, föderációs tervek. Magyarország 1918 vége*. História 1990. 3. sz.; Uő: *Keleti Svájc, illúzió vagy utópia?* In: Uő: *Duna táji dilemmák*. Ister, Bp., 1998. 113–125.
3. rf-admin: *Föderális Románia? Az elszalasztott történelmi pillanatok*. I–IV. 2012. november 12. (www.romaniafederala.ro)
4. Lásd főleg Molnár Gusztáv: *Az erdélyi kérdés*. Magyar Kisebbség 1997. 3–4. sz. és Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Komp-Press, Kvár, 2008.
5. Molnár Gusztáv: *Premodern provincia*. Beszélő 1999. 9–10. sz. www.beszelo.c3.hu; Molnár Gusztáv: *Az erdélyi kérdés*. i. m.
6. Szokoly Elek (szerk.): *Provincia 2000*. Válogatás a folyóirat cikkeiből. Mediaprint, Mvhely, 2001.
7. Ioan Transilvanul: *Transylvania vs. elitele bucureştenen*. *Federalizare vs. Ancien Régime*. 2012. december 6., Republica Federală România (www.romaniafederala.ro)
8. Sextil Puşcariu: *Problema ardeleană în politica românească*. Cluj, 1931; illetve Zahorán Csaba: *Nagy-Románia és a regionalizmus*. Kommentár 2011. 3. sz.
9. Lucian Boia: *De ce este România altfel?* Humanitas, Buc., 2012; Uő: *Două secole de mitologie naţională*. Humanitas, Buc., 1999.
10. Molnár Gusztáv: *Az erdélyi kérdés*. i. m.
11. Bálint Tamás: *Törésvonalak vizsgálata Erdélyben*. In: Szarka László et al. (szerk.): *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2009. 219–242.
12. W. Linder: *Schweizerische Demokratie. Institutionen, Prozesse, Perspektiven*. 2. Auflage. Haupt Verlag, Bern, 2005; W. E. Rappard: *The Government of Switzerland*. Van Nostrand, New York, 1936.
13. D. Ipperciel: *La Suisse: un cas d'exception pour le nationalisme?* Swiss Political Science Review. 2007. 1. sz. 39–67; Th. Fleiner – A. Mistic – N. Töpferwien: *Swiss Constitutional Law*. Kluwer&Stämpfli, The Hague, 2005.
14. H. U. Jost: *Helvetischer Nationalismus. Missverständnisse um den Begriff, Nation*. Widerspruch 2001. 41. sz. 39–45; K. Reinhardt: *Mononationales Deutschland? Multinationale Schweiz? Eine Kritik an Will Kymlickas Theorie des Multikulturalismus*. University of Zürich, CIS Working Paper No. 46, Zürich, 2009.
15. Will Kymlicka: *Politics in the Vernacular Nationalism Multiculturalism and Citizenship*. McGill UP, Montreal, 2001; Uő: *Multicultural Odysseys*. Oxford University Press, Oxford, 2007.
16. K. Reinhardt: *Mononationales Deutschland?* i. m.
17. Fleiner–Mistic–Töpferwien: i. m.; P. Dardanelli – I. Donald: *Debate: Communicative Nation and Multi-Nationalism*. Swiss Political Science Review 2008. 3. sz. 551–77.
18. Linder: i. m.
19. Jost: i. m.; W. Linder: *Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies*. St. Martin's Press, New York, 1994.
20. Günther Bächler (ed.): *Federalism against Ethnicity*. Ruegger, Chur, 1997; A. Griffith (ed.): *Handbook of Federal Countries*. McGill-Quebec University Press, Montreal, 2005; G. Harman: *Intergovernmental Relations – Federal Systems*. In: M. Hawkesworth – M. Kogan (eds.): *Encyclopedia of Government and Politics*. Routledge, London, 1992. vol. 1. 121–152; Telford Hamis: *Federalism in Multinational Societies: Switzerland, Canada, India in Comparative Perspective*. PhD Thesis, Vancouver, 1999.
21. B. C. Smith: *Decentralization: The Territorial Dimension of the State*. George Allende University, London, 1985.
22. W. S. Livingston: *A Note on the Nature of Federalism*. Political Science Quarterly. 1952. 67. sz. 81–95.
23. K. W. Deutsch: *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton University Press, Princeton, 1957.
24. Harman: i. m.
25. U. K. Hicks: *Federalism: Failure and Success. A Comparative Study*. MacMillan, London, 1978.
26. D. J. Elazar: *International and Comparative Federalism*. Political Science & Politics 1993. 2. sz. 190–195.